

Husniddin JURAYEV,
 Farg'ona davlat universiteti dotsenti, t.f.f.d.
 E-mail: user7367690@gmail.com
 Tel: (90) 363-77-22

QDPI dotsenti, t.f.f.d R.Axmedova taqrizi asosida

THE LATE XIX CENTER - EARLY XX CENTURIES, THE CARE RELATIONS AND AGRICULTURE OF THE EMIRATE OF BUKHARA

Annotation

This article discusses the agricultural relations of Bukhara Emirate, in particular, farming, livestock, land relations, tax system and hydrotechnical structures. Also, the article reveals the true essence of the agricultural policy conducted in Turkestan during the years of the Russian Empire.

Key words: Agrarian, farming, animal husbandry, land ownership, agricultural crops, irrigation facilities, labor tools, tax system, horticulture.

ЗЕМЕЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ЗЕМЛЕДЕЛИЕ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются сельскохозяйственные отношения Бухарского эмирата, в частности земледелие, животноводство, земельные отношения, налоговая система и гидротехнические сооружения. Также в статье раскрывается истинная суть аграрной политики, проводившейся в Туркестане в годы Российской империи.

Ключевые слова: Аграрное хозяйство, земледелие, животноводство, землевладение, сельскохозяйственные культуры, ирригационные сооружения, орудия труда, налоговая система, садоводство.

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHARIDA BUXORO AMIRLIGIDA YER EGALIGI MUNOSABATLARI VA QISHLOQ XO'JALIGI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Buxoro amirligining qishloq xo'jalik munosabatlari, xususan dehqonchilik, chorvachilik, yerga bo'lgan munosabatlar, soliq tizimi va gidrotexnik inshootlar haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, maqolada Rossiya imperiyasi yillarida Turkistonda yuritilgan qishloq xo'jalik siyosatning asl mohiyatini ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Agrar, dehqonchilik, chorvachilik, yer egaligi, qishloq xo'jalik ekinlari, sug'orish inshootlari, mehnat vositalari, soliq tizimi, bog'dorchilik.

Kirish. XIX asr oxirida Buxoro amirligi agrar davlat ko'rinishida bo'lganligi sababli mamlakat iqtisodiyotining asosini qishloq xo'jaligi, shu jumladan, dehqonchilik va undan olinadigan soliqlar tashkil etganligini kuzatish mumkin. Amirlik aholisining aksariyat qismini dehqonlar tashkil qilgani holda, dehqonchilik uchun qulay hududlarda ziroatchilik bilan mashg'ul aholi vakillarini, dasht hamda cho'l mintaqalarda esa chorvachilik va yilqichilik bilan shug'ullanuvchi kishilar istiqomat qilishgan. Amirlikning tog'oldi hududlarida yashovchi aholi vakillari esa ham dehqonchilik, ham chorvachilik bilan shug'ullanib kelishgan.

Ma'lumki, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi vakillari yashaydigan o'troq maskanlar suv zahiralarga egaligi, serunum tuproqlari bilan bir qatorda nisbatan yaxshi turmush darajasi bilan mamlakatning boshqa mintaqalaridan ajralib turgan. Sun'iy sug'orish inshootlari mavjud bo'lmagan yoki takomillashmagan hududlarda dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi vakillarining hayoti qiyinchiliklarga to'la bo'lishi bilan bir qatorda mazkur joylarda dehqonchilik mahsulotlarining yetishmovchiligi kuzatilganligini ta'kidlash lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro amirligida o'rganishlar olib borgan Y.K.Meyendorf amirlik aholisining juda katta qismi qoloq dehqonchilik xo'jaligi bilan shug'ullanishini qayd etadi. Mazkur tarmoqdagi muammolar sifatida kuzatuvchi amirlikning bir qancha manzillarida suv yetishmovchiligini qayd etgan bo'lsa, ayrim hududlarda dehqonchilikdagi eskirgan tizimlar tufayli suv isrofinining yuqori ekanligini ko'rsatib o'tadi. Dehqonlar yuqori hosildorlikka erishish uchun asosan ekstensiv usullardan foydalanib kelayotganligini o'z esdaliklarida xotirlaydi[1].

Tadqiqotchi I.A.Remezning ma'lumotlariga ko'ra, umumiy Buxoro amirligi bo'ylab 200 ming desyatina maydonga makkajo'xori ekilib, undan mo'l-ko'l hosil olingan. Amirlikdagi umumiy ekin maydonlarining 20 foizga yaqin qismiga ekilgan makkajo'xori mahalliy dehqonlarni dukkakli mahsulotlar bilan ta'minlanishiga sabab bo'lganligini qayd etish lozim[2].

Tadqiqotchi S.Gulishambarov amirlikda qorako'l qo'ychilikni rivojlantirishga rus tadbirkorlari o'z hissalarini qo'shib kelganligini qayd etadi. Xususan, cho'l va dasht maskanlarida quduqlar qazilib, chorva mollari suv bilan ta'minlanganligini ko'rsatib o'tadi[3].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot ilmiy xolislik va adolat tamoyillari, umumbashariy qadriyatlar asosida har bir manbaning mazmun hamda mohiyatidan kelib chiqib yaratildi. Tadqiqotni tayyorlashda tarixiylik, tizimlilik tamoyillariga tayanildi. Bayon qilingan tarixiylik, vorisiylik va tadqiqot olib borishda yagona obyektiv usuldan foydalanish, tarixga xolisona yondoshish mazkur ilmiy izlanish uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Ilmiy-texnikaviy taraqqiyotda ilgari ketayotgan Yevropa mamlakatlaridan farqli o'laroq, Buxoro amirligida o'z davrining ilg'or qishloq xo'jaligi texnikalaridan foydalanish umuman kuzatilmagan. Tashqi aloqalarning to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi sababli texnika, texnologiyalar Buxoro sarhadlariga kirib kelmagan, olib kelingan sanoqli yangi mehnat vositalari tizimni to'la-to'kis o'zgartira olmas edi. Butun jamiyat tarmoqlarini qamrab olgan qoloqlik qishloq xo'jaligi sohasida ham hukmron bo'layotgan edi.

Tahlil va natijalar. Buxoro amirligining dehqonchilik taraqqiy qilgan hududlarida asosan bug'doy, sholi, jo'xori, arpa, no'xat, kungaboqar, paxta, kunjut kabi ekinlar yetishtirilgan bo'lsa, polizlarda qovun, tarvuz, qovoq kabilar serob bo'lgan. Amirlikning markazdan uzoq hududlarida dehqonchilik qilishda an'anaviy usullar qo'llanib kelingan, bu eski tartib-qoidalar esa soha rivojiga jiddiy to'siq bo'lib kelayotgan edi. Zarafshon daryosi bo'ylaridagi dehqonchilik maskanlariga esa qisman yangi dehqonchilik usullari kirib kelayotgan edi.

Yuqorida qayd etilganidek, amirlikning suv bilan ta'minlangan hududlari va lalmikor mintaqalarida asosiy xo'jalik yuritish shakli dehqonchilikdan iborat bo'lib, olinadigan hosil suv ta'minoti yoki yog'ingarchilik bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Dehqonlar oladigan hosilning asosiy qismini donli ekinlar tashkil qilishini alohida qayd etish lozim.

O'rganilayotgan davrda Buxoro amirligining umumiy hududi qariyb 4 mln desyatnani tashkil qilib, uning 2 mln 700 ming desyatina qismida ziroatchilik bilan shug'ullanilgan. Dehqonchilik maydonlarining katta qismi Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo hududlariga, shuningdek, Amudaryoning yuqori oqimlariga to'g'ri kelgani holda bu yerlarning aksariyatiga boshoqli ekinlar, shu jumladan, bug'doy va arpa ekilganligi qayd etilgan. Amirlikning lalmi yerlarida tariq va kunjut yetishtirilib, undan asosan yog' olingan. Xususan, tariq o'simligi Surxondaryo, Ko'lob, Vaxsh vohalarida ekilib, iqtisodiy tahlil manbalariga ko'ra har bir tanob yerdan qariyb 30 pud tariq, 15 pud zig'ir hosili yig'ishtirib olingan.

Amudaryoning o'rta va yuqori oqimlarida joylashgan Boysun-Sherobod, Denov, Fayzobod, Kofirnihon kabi vohalarda asosan donli va dukkakli ekinlar yetishtirilib, yillik o'rtacha hisobda 130 ming gektar maydonga g'alla, 34 ming gektarga sholi, 24 ming gektarga arpa, 20 ming gektarga kunjut, 17 ming gektarga zig'ir, 7 mingga gektar tariq, 50 ming gektarga jo'xori, 10 ming gektarga beda ekilganligi qayd etilgan[4]. Shuningdek, mazkur hududlarda 500 ming gektarga paxta ekilgan bo'lsa, 3400 gektarlik maydonda uzum, 6500 gektarlik polizlarga poliz mahsulotlari ekilganligini ta'kidlash lozim.

E'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jihatlardan yana biri Sharqiy Buxoro hududiy birlik sifatida amirlikning qo'shni xonliklar va Turkiston o'lkasi bilan g'alla savdosining muhim markazlaridan biri bo'lgan. Ma'lumotlarga ko'ra, Hisor, Ko'lob, Qo'rg'ontepa, Baljuvon kabi beklıklardan yig'ishtirilgan 4 mln pudden ortiq g'alla Xiva xonligi hamda Turkiston o'lkasiga yetkazib berilgan. Sharqiy Buxoro hududlaridan yiliga qariyb 15 mln pud bug'doy hosili olinganligi bir qancha manbalarda qayd etib o'tiladi[5].

Amirlik dehqonlari g'alla mahsulotlari bilan bir qatorda sholi-guruch yetishtirish tajribasiga ham ega bo'lishgan. Asosan sholi o'simligi Hisor, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo vohalarida yetishtirilgan. Sharqiy Buxoroning 84 ming desyatina maydoniga sholi ekilgan bo'lib, Hisor bekligidagi bu ko'rsatkich 34 ming desyatnani tashkil qilgan. Shuningdek, Miyonqol, Shahrisabz, Sariyuy va Denov beklıklarida sifatli sholi urug'lar ekilib, Turkiston o'lkasi bo'ylab sotilgan.

Donli ekinlar orasida makkajo'xori ham yetakchi ekinlardan biri bo'lib, butun Buxoro amirligi hududida yetishtirilgan. Amirlikning suv serob bo'lgan dehqonchilik dalalarida ekingan mahalliy jo'xoridan yiliga uch yuz pudgacha hosil yig'ib olinganligi to'g'risidagi ma'lumotlar arxiv manbalarida ham uchraydi[6].

Buxoro amirligida shuningdek, barcha poliz ekinlari ham yetishtirilib, aholi ehtiyojlari va shuningdek, tashqi savdo ham mazkur mahsulotlar bilan ta'minlangan. Poliz mahsulotlarining ertapishar va kech kuzak turlari tasniflangan. Yoz faslining boshlarida pishadigan o'ndan ortiq qovun turlari mavjud bo'lib, aholi orasida ularning Ko'kcha, Bo'rikalla, Qariqiz, Barganoy, Zargori Osiyo, Shakarpora, Qashqariy, Bekzodiy kabi turlari mashhur bo'lgan. Shuningdek, oktyabr va noyabr oylarida amirlik polizlarida Obinavot, Qora qo'tir, Zarmitani kabi kechpishar qovun navlari yig'ib olingan. Rus tadqiqotchisi N.Xanikov poliz ekinlaridan qovoqning bir qancha turlarini ta'riflab, mazkur hosil aholi dasturxonini to'latishda asosiy ne'mat ekanligini qayd etib o'tadi.

Amirlik hududida bog'dorchilik tarmog'i ham taraqqiy qilganligini alohida ta'kidlash lozim. Amirlikning serhosil bog'larida uzum, olma, o'rik, gilos, behi, anor kabilar yetishtirilgan. Shuningdek, quruq mevalardan yong'oc, pista, kishmish kabilar Rossiya imperiyasi va hatto Yevropa mintaqasiga eksport qilingan. Tadqiqotchilarning fikrlariga ko'ra, aholi ko'pincha ho'l va quruq mevani Rossiyadan olib kelinuvchi shakarga qimmat nisbatda ayriboshlashini qayd etib o'tgan bo'lsa, boshqa ma'lumotlarga ko'ra, amirlik aholisi o'z ehtiyojlariga ko'ra meva-sabzavotlarni iste'mol qilgan, undan ortib qoladigani Rossiya va boshqa mamlakatlarga sotuv va ayriboshlash maqsadida jo'natilgan[7].

Ma'lumotlarga ko'ra, Markaziy Osiyo mintaqasida Buxoro amirligi bog'bonlari mirishkorliklari bilan ajralib turishgan. Amirlikning markazidagi Buxoro, Qorako'l, Kattaqo'rg'on tumanlari, shuningdek, Qarshi vohasidagi G'uzor, Chiroqchi, Qarshi, Shahrisabz kabi tumanlardagi sulolaviy bog'bonlar yetishtirgan uzum mahsulotlari amirlik tashqarisida ham nihoyatda yuksak qadrlangan. Birgina Buxoro shahrining o'zida uzumning 12 xil turi parvarishlangan. Uzumning sarhil navlari hosil davrida aholi tomonidan iste'mol qilingan bo'lsa, uning ayrim turlaridan quritilgan holatda mayiz tayyorlangan. Ayniqsa, uzumning aholi orasida maska yoki shibirg'on deb nomlanuvchi navlaridan yaxshi mayiz qilingan. Mayizlarning ham soyaki va oftobi kabi ikki turi mavjud bo'lib, soyaki turkumidagi mayiz turlari uzumning pishib yetilgan mevasini quyoshdan pana qilgan holda tayyorlangan bo'lsa, oftobi turi mevani quyoshning o'zida qoq qilish orqali yetishtirilgan. Soyaki turidagi mayizlar chet mamlakatlarga eksport qilingan[8].

XIX asr oxiri – XX asr boshlariga kelib paxta yetishtirish amirlikning asosiy dehqonchilik tarmog'iga aylandi. Amirlik hududida paxta chigitini yerga qadash mavsumi Navro'z bayramidan keyin, asosan aprel oyining boshlarida o'tkazilgan bo'lsa, hosilni yig'ishtirib olish esa mezon mavsumi, ya'ni, avgust-sentyabr oylarida bo'lib o'tgan.

Amirlikning dehqonchilik maydonlariga asosan mahalliy Buxoro navli paxta ekilgan, tolasining sifati yuqoriligi sababli o'lkada eng xaridorgir paxta navi mana shu bo'lgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasida to'qimachilik tarmog'ining taraqqiy etishi barobarida yangi xomashyo resurslariga bo'lgan talab kuchaya bordi. Xususan, 1885-yilda Rossiya imperiyasining to'qimachilik tarmog'i 7 mln.pud paxtani qayta ishlagan bo'lsa, 1895-yilda bu ko'rsatkich 8,5 mln.pud ga, 1905-yilda esa 18 mln pudga borib yetdi[9]. Shu paytgacha Rossiyaning to'qimachilik korxonalariga paxta xomashyosini yetkazib beruvchi Amerikaning o'zida ham fuqarolar urushining sodir bo'lishi mazkur hududda paxta yetishtirish ko'rsatkichlarini tushirib yuborgan edi. Bu esa paxta tolasiga bo'lgan talabni yanada kuchaytirishi barobarida podsho hukumati tomonidan O'rta Osiyo xonliklarida paxta plantatsiyalariga asos solinishiga turtki bo'la boshladi.

Oshib borayotgan talabni qondirish maqsadida butun O'rta Osiyo, xususan, Buxoro amirligida ham paxtaning mahalliy navlari o'rniga Amerika navi yetishtirila boshlandi. Ma'lumotlarga ko'ra, Buxoro amirligiga amerika paxta navining urug'lari birinchi marotaba V.A.Bikovskiy savdo uyidan Said Ma'ruf savdogar vositachiligida olib kelingan. Urug'lar olib kelingan 1860-yilda dastlab amerika paxta navidan 10 pud hosil olingan bo'lsa, oradan bir yil o'tib bu ko'rsatkich 21 pudni tashkil qilgan[10].

Mahalliy va xorijiy (asosan amerika) paxta navlarininig hosildorligini solishtirish maqsadida muayyan tajriba-sinovlar ham o'tkazilgan. Chunonchi, 1888-yilda rus savdogari S.Mazov Markaziy Buxoro hududidagi daladan 30 desyatina yer maydonini ijara olib, mazkur dalaga amerika paxta navini ekib, jaydari (mahalliy) paxtaga nisbatan ancha ko'p hosil olgan[11].

Ta'kidlash lozim bo'lgan jihat Amerika paxta navi mahalliy paxta turlariga nisbatan ko'p miqdorda suv va mehnat talab qilgan. Chunki, mahalliy sharoitga moslashtirilmaganligi sababli amerika urug'lari parvarishga ehtiyoj sezardi.

Amerika paxta navi asta-sekinlik bilan Buxoro amirligi dehqonchilik maydonlari va bozorlarini egallay boshladi. Savdo-sotiq munosabatlarida jaydari paxta navining bir kilogramiga 10 rubl miqdorida to'lov qilingan bo'lsa, amerika paxta navi 12 rubl miqdorida baholangan[12].

Buxoro dehqonlari paxta yetishtirish jarayoni

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligi xo'jaligida chorvachilik ham alohida tarmoq hisoblangan. Tarmoqda qorako'l, hisori, afg'on kabi qo'y turlari, tuya, qoramol, qisman otchilik, echkilar boqish taraqqiy qilgan edi. Qorako'l qo'ylari asosan amirlikning G'uzor, Chorjo'y, Qarshi, Kalif, Karki hududlarida boqilgan.

Amirlikning sharqiy qismlarida qorako'l qo'ylari bilan bir qatorda ko'lob, hisori kabi zotdor qo'ylar parvarishlangan. Sohadagi o'zgarishlar sababli amirlik podalarida boqiladigan chorva mollarining soni yildan-yilga o'sib borgan. Aholi faqat qorako'l qo'ylarining go'shtidan emas, balki, ularning terisidan ham unumli foydalangan. Ma'lumotlarga ko'ra, Qo'rg'ontepa bekligining Qoraturkman va Jiliko'l ovullaridan yiliga 21 ming dona qorako'l terisi bozorga chiqarilgan[13].

Buxoro amirligi hududida XX asr boshlarida umumiy hisobda 10 mln boshdan oshiq qo'ylar boqilgan bo'lib, ularning tarkibida afg'on, hisori, turkman, qirliq kabi zotlari mavjud bo'lgan. Hudud nuqtayi nazaridan Amudaryoning yuqori va o'rta oqimlarida turkman zotli, amirlikning janubiy chegaralarida afg'on va hisorak, shimoliy hududlarida esa qirliq zotli qo'ylar parvarishlangan. Buxoro amirligi bo'ylab o'zbek millatiga mansub etnik guruhlar chorva mollarining turlarini boqish bo'yicha ixtisoslashuv holatida bo'lganligini qayd etish lozim. Ya'ni o'zbeklarning muayyan guruhlari qo'ychilik bilan shug'ullangan bo'lsalar, ularning boshqalari echki boqish bilan band bo'lishgan. Sherobod va Boysun beklilari hududlarida yashovchi qo'ng'iro't urug'i vakillari tuyalar boqishgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida aytish lozimki, XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro amirligida aholi asosan dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lgan. Qishloq xo'jaligi va agrar masalalar aholining asosiy daromad manbai bo'lgan bo'lsa ham tarmoqqa e'tibor yetarli darajada bo'lmagan. Amirlik aholisining ko'chmanchi tarkibi asosan chorvachilik bilan shug'ullanishgan. XX asr boshlariga kelib amirlikda paxta yetishtirilishining kuchayishi, amerika paxta navining kirib kelishi oqibatida boshqa dehqonchilik ekinlarining miqdori kamaya bordi, poliz mahsulotlari, meva-sabzavotlar yetishtirish sezilarli darajada qisqardi. Chorvachilikda qorako'l teri tayyorlash asosiy tarmoqqa aylana bordi. Paxtadan keyingi ikkinchi daromad manbai qorako'l terini sotishdan olinar edi. Sug'orish inshootlarining eskirib ketganligi qishloq xo'jaligidagi unumdorlikka salbiy ta'sir ko'rsatayotgan edi. Yerga egalikning asriy qo'liqligi o'zgarishlar va texnologiyalarni olib kirilishiga to'sqinlik qilayotgan edi.

ADABIYOTLAR

1. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.,1975. - С.106-109.
2. Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Ташкент: ЦСУ Туркеспублики,1922. - С.11.
3. Гулишамбаров С. Экономический обзор туркменского края. Обслуживаемого Среднеазиатской железной дороги. ЧЧ I-III. – Ашхабад, 1913. - С.215.
4. Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч.II. – Душанбе: АН Тадж. ССР, 1963. - С.184.
5. Пален К.К. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. СПб., 1911. – С.443-444.
6. ЎзМА, И 126-жамгарма, 1-рўйхат,115-иш, 2-варак.
7. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI - первой половине XIX века. – Ташкент, 1966. Т.I. – С.226.
8. Демезона П.И., Виткевича И.В. Записки о Бухарском ханстве. – М.: Восточной литература, 1983. - С.77.
9. Терентьев М.А. Англия и Россия в борьбе за рынки. – СПб., 1876. - С.112.
10. Аманова Ф. Бухоро амирлиги иктисодиётида саноат корхоналарининг тутган ўрни (XIX асрнинг охири XX аср бoshлари): Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент, 2021. - Б.62.
11. Тухтаметов Т.Г. Русско-Бухарские отношения в конце XIX – начале XX вв. – Ташкент: Фан, 1966. - С.62.
12. Шахназаров А. Очерки сельского хозяйства Туркестанского края. –СПб., 1898. – С.61.
13. Гаевский П. Кургантюбенское бекства известия Русского географического общества. Т.:4. Вып.2., 1919-1923 гг. - С.57.